

Research Paper

Analyzing the geopolitical causes of the rise and decline of the Iranian National Oil Movement

Vali Mohammad Noorani¹, Shiva Jalalpoor^{*2}, Feraidoon Akbarzadeh³

1. PhD student, Department of Political Science, Arv.C., Islamic Azad University, Abadan, Iran
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran
3. Assistant Professor, Department of Political Science, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

ARTICLE INFO

PP: 595-605

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Causes of the emergence of the national movement, the national failure of Iranian oil, Mohammad Mossadegh, the Anglo-Iranian Oil Company*

Abstract

The Nationalization of the Iranian Oil Movement was more than an internal affair; it was an actor on the complex stage of global geopolitics. This research aims to analyze the causes of the rise and fall of this movement from the perspective of geopolitical factors. The central question is which international actors and forces played a decisive role in both its formation and its ultimate failure. This study employs a descriptive-analytical method, drawing upon historical documents and reputable sources. The findings indicate that the movement's emergence was made possible in the post-World War II climate, facilitated by the decline of British power, the onset of Cold War rivalries, and the awakening of anti-colonial movements. However, its decline is also rooted in this same geopolitical arena; Iran's strategic position and oil wealth directly threatened the interests of powers like Britain and the United States. The West's fear of Soviet influence and the potential for Iran to fall into the Eastern Bloc, combined with the economic losses inflicted on Britain by the nationalization, ultimately led to a covert alliance between these powers and the orchestration of the August 19, 1953, coup. Therefore, it can be concluded that while national will provided the groundwork for the movement's rise, it was ultimately this grand geopolitical game that sealed its fate, demonstrating that internal developments in countries with strategic resources are often a function of global power calculations.

Citation: Noorani, V.M., Jalalpoor, Sh., Akbarzadeh, F., (2024). **Analyzing the geopolitical causes of the rise and decline of the Iranian National Oil Movement.** Quarterly Journal of Geography (Regional Planning), 14(55), 595-605

DOI:10.22034/JGEOQ.2025.316088.3426

* **Corresponding author:** Shiva Jalalpoor **Email:** Shiva_jalalpoor@iau.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Our contemporary history is intertwined with the influence of colonialists and their brokers to plunder the rich resources of Iranians. They sucked the blood of Iranians by various methods, including creating conspiracies, empowering forces that protect their interests, and concluding unilateral agreements such as the agreements of 1919, 1907, etc. Meanwhile, Iran, due to its rich oil energy resources, has always been of interest to colonial countries such as Russia and especially England. They took advantage of the weakness of Iranians in extracting oil and began to suck this resource by concluding various agreements.

Methodology

This study was conducted using a descriptive-analytical method and by studying authentic historical documents and sources.

Results and Discussion

In this historical movement, there is an important lesson that must be learned. It must be known that the people are the rulers of their religion. In this movement, as long as there was no degeneration and division among the leaders, the people also knew their way and supported the national and religious leaders.

Conclusion

Internal causes of the creation of the oil industry before and after the nationalization of the country's behavior that somehow saw themselves involved in this issue has been different. Since each country seeks its own interests, the colonial countries also sought to plunder other countries; at this time, the United States, Britain and the Soviet Union were at the forefront of this trend. On the afternoon of August 18, a number of Tehran thugs, supported by the money they had received from the Americans and with the hope that the soldiers would have nothing to do with them! They changed the situation in Tehran and attacked the house of Dr. Mossadegh, the then Prime Minister. This time, unlike two days ago, when a suspicious coup had been thwarted overnight by the Prime Minister, Dr. Mossadegh did not show any reaction and, in the midst of the disbelief of all the people, the government fell

and the Shah, who had fled abroad, returned to Iran with a message from Fazlallah Zahedi, Mossadegh's successor, and a huge movement that had been continued by the masses of the people and led by two great individuals, was defeated simply by the intervention of foreigners and the weakness of domestic forces. A move that could have pushed the Iranian freedom movement forward by 25 years and saved them from the yoke of arrogance and colonialism.

References

1. Ghasem Pejman Thani and Hoda El-Sad Hosseini, *Introducing Health Performance Indicators in the Oil and Gas Industries* Publications: Fan Maryam Rasouli Safety and Health of Employees During Operations to Combat Oil Pollution at Sea (2), Fan Avaran Publications
2. Dr. Mohammad Reza Adelzadeh; *Safety Principles in the Oil, Gas and Petrochemical Industries* Published by: Rah Novin (2014)
3. Ghafour Noorian, *Principles of HSE Engineering for Onshore Oil and Gas Drilling Rigs* Published by: Fan Avaran (2014)
4. Dr. Hashem Setareh, Eng. Masoud Mardani and Eng. Arash Khosravi, Eng. Ali Ahmadi Arkami, Eng. Hajar, *Principles of Design, Operation and Management of Landfill Gases* Published by: Khanizan (2013)
5. Eng. Mohammad Yazdi and Eng. Farzaneh Nikfar, *Principles of Explosion Protection in the Oil, Gas and Petrochemical Industries* Published by: Fan Avaran (2013)
6. Dr. Iraj Zoghi, *Political and Economic Issues of Iranian Oil* Published by: Fan Avaran 2013
7. Fateh, Mostafa, *Fifty Years of Iranian Oil*. Tehran: Cheher Joint Stock Company, 1956
8. Ahmadian, Majid. *Theoretical and Applied Oil Economics*. Tehran: Tarbiat Modares University Economics Research Institute. 1999
9. Amani, Masoud. *The Law of International Oil Payment Contracts*. Tehran: Imam Sadeq University Press, 2009
10. Amir Moeini, Mehran and Seyyed Mohammad Ali Hajimirzaei. *Financial Regimes in the Oil Industry; The Financial System of the Government and the National Iranian Oil Company*. Tehran: Institute for International Energy Studies, 2004. Iranpour, Farhad. *General Principles of Oil Payment Contracts*. *Law Quarterly, Journal of the*

- Faculty of Law and Political Sciences, Volume 37, No. 3 (2007, 3, pp. 1-28)
11. Iranpour, Farhad. Types of oil contracts Delivery of oil contracts from exchange contracts to partnership contracts ((Quarterly Law Journal, Journal of the Faculty of Law and Political Sciences. Vol. 38) 1387 (2.p. 38)
 12. Bombard, Vol. 26. The Year with the Iranian Oil Industry, According to the Narration of the British Petroleum Company. (1954.1928 Translated by Alireza) Hamidi Younesi. Bija: Publications of the General Directorate of Public Relations of the Ministry of Oil, 1380. Khoddayan, Farshid Kabardehi Oil and Gas in Ancient Iran. Tehran: Public Relations of Nelli Naft Iran Company, 1389.
 13. Imam Jomezadeh, Seyed Javad and Sohrabi, Khoda Rahm, The Impact of Oil on American Policies in the Post-Cold War Period, Hamshahri Diplomatic Monthly, Year 2, Issue 22, Mid-February 1386.
 14. Elgar, Elikar, Conflict Faults in Central Asia and the Caucasus, translated by Mohammad Reza Golshan Project, Tehran, Abrar Moasar, 2003.
 15. Pourahmadi, Hossein, International Political Economy and the US Invasion of Iraq, Defense Strategy Quarterly, Year 2, Issue 3, Spring 2004.
 16. Chiny Dick, US National Energy Policy, Institute for International Energy Studies, January 2, 2007.
 17. Jawdat, Behjat Geopolitics of the Caspian Sea, Perspective from the New Harazeh, Central Asian Studies Quarterly, Issue 3, Fall 2003.
 18. Mehr News Report on the Geopolitical Characteristics of the Caspian Sea.
 19. Dadandish, Parvin, Competition of International Actors on Caspian Sea Energy, Diplomatic Citizen Monthly, Year 2, Issue 22, Second Half of February 2007.
 20. Sajjadpour, Mohammad Kazem, US Foreign Policy and Energy Security, Diplomatic Citizen Monthly, Year 2, Issue 22, Mid-February 2007. February 2, 2007.
 21. Seif, Allah Mordad, Analysis of the Position of Oil in the Invasion of Iraq, Defense Policy Quarterly, No. 44, Fall 2003.
 22. Farsaei, Shahram, The Role of Oil in US Foreign Policy, Monthly Views and Analyses, November 10, 2005.
 23. Kamel, Seyyed Ruhollah, Explanation of the Security Approach and the Four Goals of American Hegemony in Iraq, Strategy Quarterly, No. 29, Fall 2003.
 24. Kolaei, Elahe, Geopolitical and Geoeconomic Possibilities and Limitations of the Caspian Region, Central Asian and Caucasus Studies Quarterly, No. 29, Spring 2000.
 25. Nasri, Ghadi, Oil and the Security Conundrum in the New Middle East, Defense Strategy Quarterly, No. 7, Spring 2005.
 26. Yazdani, Enayatollah, Analysis and Evaluation of the Position of Oil in the Strategy of the United States of America after the Cold War, Club Andishe.
 27. Yazdani, Geopolitical Considerations of Oil in the Caspian Region and the Role of America, Andishe Club.
 28. Harsun, Salahuddin, Geopolitical Requirements of the Caspian Sea, Donya Eqtesad, November 2008.
 29. Al-Yaqubi, Ahmad bin Abi Yaqub (1985), The Problem of People in Their Times, researched by William Millward, Beirut, Dar Al-Kitab Al-Jadeed.
 30. Coase, R.H. The Problem of Social Costs. Journal of Law and Economics. University of Chicago Press. Vol.3. October 1960 .pp.1-44.
 31. Colombatto, Enrico. The Elgar Companion to The Economics of property Rights. London: Edward publishing, 2004.
 32. Demsetz, Harold. Toward a Theory of Property Right, American Economic Review. Vol. 57, No. 2. May 1967. pp. 347-359
 33. Tordo Silvana. Fiscal Systems for Hydrocarbons. Desing Issues. New York: World Bank working paper. 2007.

واکاوی علل ژئوپلیتیکی ظهور و افول نهضت ملی نفت ایران

ولی محمد نورانی - گروه علوم سیاسی، واحد بین المللی اروند، دانشگاه آزاد اسلامی، آبادان، ایران

شیوا جلال پور* - استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

فریدون اکبرزاده - استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۵۹۵-۶۰۵</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> 	<p>نهضت ملی شدن نفت ایران، فراتر از یک جنبش داخلی، بازیگری در صحنه پیچیده ژئوپلیتیک جهانی بود. این پژوهش با هدف واکاوی علل ظهور و افول این نهضت از منظر عوامل ژئوپلیتیکی صورت گرفته است. پرسش اصلی این است که کدام بازیگران و نیروهای بین المللی در شکل گیری و سپس شکست این نهضت نقش تعیین کننده داشتند. این مطالعه به روش توصیفی-تحلیلی و با مطالعه اسناد و منابع تاریخی معتبر انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ظهور نهضت در فضای پس از جنگ جهانی دوم و در سایه افول قدرت بریتانیا، آغاز رقابت‌های جنگ سرد و بیداری جنبش‌های ضداستعماری ممکن شد. با این حال، افول آن نیز ریشه در همین عرصه ژئوپلیتیک داشت؛ موقعیت استراتژیک ایران و ثروت نفتی آن، منافع قدرت‌هایی مانند بریتانیا و ایالات متحده را به طور مستقیم به خطر انداخته بود. ترس غرب از نفوذ شوروی و امکان سقوط ایران در بلوک شرق، همراه با خسارات اقتصادی ملی شدن نفت برای بریتانیا، در نهایت منجر به ائتلاف پنهان این قدرتها و طراحی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اگرچه اراده ملی زمینه‌ساز ظهور نهضت بود، اما این بازی بزرگ ژئوپلیتیکی بود که در نهایت سرنوشت آن را رقم زد و نشان داد که تحولات داخلی کشورهای دارای منابع استراتژیک، اغلب تابعی از معادلات قدرت‌های جهانی است.</p>

واژه‌های کلیدی:

علل ظهور نهضت ملی،

شکست ملی نفت ایران، محمد

مصدق، شرکت نفت ایران و

انگلیس

استناد: نورانی، ولی محمد، جلال پور، شیوا، اکبرزاده، فریدون. (۱۴۰۳)، واکاوی علل ژئوپلیتیکی ظهور و افول نهضت ملی نفت ایران.

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۴(۵۵)، ۶۰۵-۵۹۵

DOI:10.22034/JGEOQ.2025.316088.3426

مقدمه

تاریخ معاصر ما عجیب است با نفوذ استعمارگران و دلالت آنها برای غارت منابع سرشار ایرانیان آنان با شیوه‌های مختلف از جمله ایجاد توطئه و به قدرت رساندن نیروهای حافظ منافع خود و بستن قراردادهای یک طرفه همچون قراردادهای ۱۹۱۹، ۱۹۰۷ و... خون ایرانیان را می‌مکیدند. در این بین ایران به علت داشتن منابع سرشار انرژی نفت همواره مورد توجه کشورهای استعمارگری همچون روسیه و خصوصاً انگلیس بوده است. آنان از ضعف ایرانیان در استخراج نفت استفاده کرده و با بستن قراردادهای گوناگون به مکیدن این منبع می‌پرداختند. در حدود سالهای ۱۳۲۴ زمزمه‌های ملی کردن صنعت نفت برای اولین بار به گوش رسید اما طرح جدی آن در سال ۱۳۲۸ بود که مخالفان جدی داخلی و خارجی داشت؛ رزم آرای نخست وزیر مخالف جدی داخلی بود و انگلیس مخالف جدی خارجی که حتی دست به اعزام ناوگان به خلیج فارس زد و ایران را تهدید نظامی نمود. مردم ایران بیش از ۱۶ ماه مقاومت کردند و در نهایت با رهبری آیت الله کاشانی به عنوان ملی شدن صنعت نفت را به ثمر رساندند. مخالفان اگرچه در آغاز نتوانستند کاری از پیش ببرند اما در ادامه با ایجاد تفرقه میان گروه‌های ملی و مذهبی این جریان بزرگ که می‌توانست مقدمه ای برای قطع دست استعمارگران باشد را به شکست کشاندند. در این مقاله به دنبال بررسی علل ایجاد و شکست ملی و مذهبی می‌باشم.

۱-۱ عوامل ایجاد کننده نهضت

اگر بخواهیم عوامل ایجاد کننده این نهضت تاثیر گذار را توضیح دهیم به طور حتم بایستی دو گروه ملی و مذهبی را از گروه‌های اصلی ایجاد کننده ی نهضت دانست که هر یک به اندازه ی خود نقش خود را ایفا کرده اند. اما متأسفانه بعضی از افراد بدون هیچ دلیلی سعی می‌کنند یکی از گروه‌ها را کم رنگ جلوه دهند. ما در این قسمت سعی می‌کنیم نقش هر یک را به طور خلاصه و تاریخ وار ذکر کنیم.

گروه ملی: به طور حتم یکی از گروه‌های تاثیر گذار در این نهضت، گروه ملی به رهبری دکتر محمد صادق می‌باشند. بر خلاف گفته‌های بعضی از افراد در این باره که مصدق تا سال ۱۳۲۹ هیچ فعالیتی برای ملی شدن صنعت نفت نکرده اند. او ((بارها از خسارت قرارداد ۱۳۱۲ در زمان رضا شاه و تحمیلی بودن آن سخن رانده است ولی آنچه لازم است در اینجا یادآور شویم اینکه به نظر او این قرارداد از نظر حقوقی باطل است، زیرا عاقد قرارداد می‌بایست آزاد باشد و وزرای دوران دیکتاتوری عناصری مصلوب الاختیار بوده اند که فقط دستورات صادره را اجرا می‌کردند (اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانشجویان در اروپا، ۱۳۵۷، ۷۶). مصدق فعالیت‌های خود را در این زمینه ادامه داد. اما این گونه فعالیت‌ها نتوانست مانعی جدی برای استعمارگران محسوب شود. و در جنگ جهانی دوم نیز شرکت نفت ایران - انگلیس حدود ۵۰٪ سوخت کشتی‌های جنگی انگلیس را تأمین می‌کرد. بعد از جنگ جهانی دوم در جریان اشغال گران توسط شوروی، شرط این کشور برای خروج از ایران عقد قراردادی در زمینه ی نفت با ایران بود اما از همان ابتدا که شوروی درخواست خود را ارائه داد، دکتر مصدق در اولین اقدام عملی خود در این زمینه طرحی دو فوریتی به مجلس ارائه داد که در یازدهم آذر ۱۳۲۳ با تصویب مجلس به صورت قانون در آمد. براساس این قانون، هر گونه مذاکره رسمی و غیر رسمی به منظور اعطای امتیاز نفت ممنوع شد. پیشنهاد مصدق به شوروی بفرود شد. در این زمان نخست وزیران مختلفی که پشت سر یکدیگر به قدرت می‌رسیدند، مهمترین مسئله ی خود را حل مسئله ی نفت می‌دانستند. در ابتدای سال ۱۳۲۷ بعد از استعفای قوام، حکیمی به نخست وزیر رسید که فعالیت خاصی در این زمینه انجام نداد. بعد از او در خرداد ۱۳۲۷ دولت هژیر نیز اگر چه به دنبال مذاکراتی در این زمینه بود، کار خاصی از پیش نبرد بعد از سرکار آمدن ((ساعد)) فعالیت برای حل این مشکل افزایش یافت و ((گلشایان)) وزیر مالی وقت، مذاکراتی با ((گس)) یکی از رؤسای شرکت نفت انجام داد. در این قرارداد اصلاحاتی درباره ی سهم ایران و افزایش نقش ایران را دنبال می‌کردند در این زمان که ونزوئلا و عربستان نیز هر یک قراردادهایی با خود ۵۰٪ با شرکت‌های خارجی بسته بودند، این امر خود عاملی شد که نمایندگان مجلس نیز به دنبال افزایش سهم ایران از عادیات نفت باشند. سرانجام در ۲۶ تیر ۱۳۲۸ قراردادی با نام گس - گلشایان به امضاء رسید و برای تصویب تقدیم مجلس شد. اما تصویب این قرارداد تا مجلس شانزدهم، به تعویق افتاد و اعضای جبهه ی ملی به رهبری دکتر مصدق توانستند به مجلس شانزدهم،

به تعویق افتاد و اعضای جبهه ب ملی به رهبری دکتر مصدق توانستند به مجلس شانزدهم راه یابند. این امر شرایط را برای رد قرارداد گس - گلشائیان که به نظر آنها مخالف با منافع ایران بود آماده تر شد. از طرفی به تحریک مصدق و آیت الله کاشانی مردم و دانشجویان نیز اعتراض خود را نسبت به این قرارداد اعلام کردند. به طوری که پس از رد لایحه قرارداد الحاقی، جنبش مردمی برای ملی کردن نفت اوج بیشتری گرفت و شعار همه چیز برای ملی شدن در سراسر کشور رواج یافت. و روز ۲۲ آذر دانشجویان طرفدار جبهه ی ملی، به پیروزی از این شعار در دانشگاه تظاهرات وسیعی بر پا کردند. دانشجویان توده ای نیز با شعار لغو بدون قید و شرط امتیاز نفت جنوب به میدان آمدند و به زد و خورد با دانشجویان طرفدار ملی شدن پرداختند. انبوه توده‌های مردم به جبهه ی ملی، که رهبری اعتراض به شرکت نفت را در دست گرفته بود و رد لایحه قرارداد الحاقی را با پیروزی به پایان رسانده بود می‌پیوستند. (نجاتی؛ ۶۵، ۱۱۵) بعد از تشکیل مجلس شانزدهم در ۲۲ خرداد ۱۳۲۹ لایحه نفت گس - گلشائیان برای استیفای حقوق ایرانیان کافی شمرده نشد و در همان جلسه لایحه ی ملی شدن صنعت نفت که از طرف ملیون به مجلس ارائه شده بود، رد شد. اما ماه بعد مجلس نظر کمیسیون نفت را تایید کرد اما رزم آرا (نخست وزیر وقت) به شدت با ملی شدن صنعت نفت مخالفت از جمله همکاری با نمایندگان انگلوفیل، مانع بزرگی در راه ملی شدن این صنعت مهم بود، اما در نهایت گروه فدائیان اسلام توسط خلیل طهماسبی رزم آرا را ترور کرد. با کشته شدن رزم آرا نمایندگان وابسته نیز عقب نشینی کردند و لایحه ملی شدن صنعت نفت در ۲۴ اسفند در مجلس شورا و سپس در ۲۹ اسفند در سنا تصویب شد. آیت الله کاشانی بعد از بازگشت از تبعید لبنان وارد مجلس شانزدهم شدند. ایشان در مخالفت با قرارداد داد الحاقی گس - گلشائیان پیامی آماده کردند که توسط دکتر مصدق در مجلس قرائت شد در آن پیام آمده بود که ((وقتی مسئله نفت مطرح شد، وظیفه ی دینی و ملی دانستم که نظر ملت ایران را در باب مظالم شرکت نفت و حقوق مغضوبه ملت ایران در طی اعلامیه ای منتشر کنم و جدا استیفای حقوق از دست رفته آنها را بخواهم و مخالفت مردم را با هر قرارداد یا عملی که معشر به تثبیت و تایید عملی اگراهی باشد اظهار نمایم نفت ایارن متعلق به ملت ایران است و به هر ترتیبی که بخواهد نسبت به آن رفتار می‌کند....)) (موسوی، ۷۹، ۷ و دوانی، ۱۳۶۰، ۴۸۲) از این زمان به بعد بود که دیگر روحانیون و علمای خارج و داخل ایران به این نهضت پیوستند و از این نهضت حمایت کردند، از طرفی به دلیل وجهه ی بسیار خوب آیت الله کاشانی، تمامی علما به نوعی ایشان را نماینده ی تام الاختیار خود را در این جریان می‌دانستند. به عنوان مثال آیت الله خوانساری در اعلامیه ی خود چنین نوشت. (با این که مثل حضرت مستطاب آیت الله کاشانی دامت برکاته که مجتهدی عادل و با شهامت و دلسوز و فداکار برای مصالح دین دنیای مردمند، با این همه جدیت و ترغیب و ترخیص، مردم را بیدار می‌کنند. دیگر مجال عذری برای کسی باقی نمی ماند). آیت الله کاشانی علاوه بر تشجیع مردم برای احقاق حق شان، از طریق پیام و سخنرانی، یا از طریق تربیت افراد خاص یا تایید برخی اشخاص، موانع پیش روی ملی شدن صنعت نفت را با کمک آنها از مقابل عوامل اجرایی یعنی دکتر مصدق برداشتند. از جمله شاگردان مرتبط با ایشان خلیل طهماسبی می‌باشد که با قتل رزم آرا مهمترین و سرسخت ترین مانع داخلی را از پیش روی برداشت. از طرفی با نخست وزیری هژیر، که یکی از عوامل سرسخت و از مخالفان ورود جبهه ی ملی به مجلس شانزدهم بود، زمینه ی ورود مصدق و بارانش را به مجلس فراهم آورد.

۱-۲- شکست نهضت

نفت ایران در ۲۰ اسفند به طور رسمی، ملی شد و بلافاصله کارکنان انگلیسی از کشور خارج شدند و عواید نفت به طور حداکثری برای ایرانیان حفظ شد. اما این نهضت بزرگ که به جد می‌توان آن را بعد از انقلاب مشروطه بزرگ ترین تحرک ملی و مردمی می‌دانست در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ طی یک کودتای آمریکایی - انگلیسی شکست خورد این شکست به صورت علنی خود را در چهره ای اجرایی یعنی دولت مصدق نشان داد حال اگر بخواهیم عوامل شکست خورد این شکست به صورت علنی خود را در چهره ای اجرایی یعنی دولت مصدق نشان داد حال اگر بخواهیم عوامل شکست این نهضت را بررسی کنیم بایستی آنها را به ۲ دسته کلی تقسیم بندی نمود.

۱- عوامل خارجی

۲- عوامل داخلی

۱-۲- عوامل خارجی

قبل و بعد از ملی شدن صنعت نفت رویه ی کشورهای که به نوعی خود را در این مسئله مرتبط می‌دیدند مختلف بوده است. از آنجا که هر کشوری به دنبال منافع خود می‌باشد، کشورهای استعمارگر نیز به دنبال چپاول کشورهای دیگر بودند؛ در این زمان کشورهای آمریکا، انگلیس و شوروی در رأس این جریان بودند.

الف- انگلیس

دولت انگلیس که در ابتدا رابطه ی خود را با شرکت نفتی ایران - انگلیس بسیار کم می‌دانست به ظاهر از این شرکت حمایت نمی‌کردند. در جریان ملی شدن صنعت نفت بسیار تلاش نمود تا این نهضت به شکست بیانجامد، تلاش‌های این کشور به صورت مذاکره با دولت و نخست وزیر شروع شد و در نهایت نیز به صورت تهدید نظامی در آمد. به طور حتم یکی از عوامل بسیار موثر در به تعویق افتادن ملی شدن نفت نیز فشارهای بی‌امان دولت انگلیس بود. آن کشور طی بیانیه ای اعلام کرد ((دولت پادشاهی انگلستان نمی‌تواند نسبت به امور شرکت نفت انگلیس و ایران که یک موسسه مهم انگلیسی و حتی بین المللی است بی‌علاقه است بی‌علاقه بماند. بنابراین دولت پادشاهی انگلستان با نگرانی اطلاع حاصل کرد که کمیسیون نفت مجلس در نظر گرفته است این موسسه را قبل از پایان مدت امتیاز شرکت ملی کند)) (صفری، ۱۳۷۱، ۴۲۷) در نهایت نیز هنگامی که این لایحه به تصویب مجلسین رسید و از دست آنگل فیل‌های داخلی مجلس هم کاری برنیامد متوسل به زور شدند و ((کشتی‌های موریس و فلامکتو و قوای زمینی و دریایی و هوایی متمرکز در دور و نزدیک مرزهای ایران به حربه ی تهدید متوسل شد ولی این حربه، دولت مصدق را که بر ثبات و مقاومت ملت ایران استوار بود از پای نینداخت و لذا انگلیس مجبور شد طرحی دراز مدت به اجرا گذارد)) (اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانشجویان در اروپا؛ ۱۳۵۷، ۱۰۰)؛ طرح‌هایی همچون تلقین نالایق بودن ایرانیان در اداره ی امور نفت و یا کشاندن این پرونده به دیوان لاهه و فشار بر دولت مصدق، ولی این گونه توطئه‌ها در ماه‌های اول نتیجه نداد. شاید نیاز به عوامل دیگری همچون مخالفت آمریکا و شکستن اتحاد داخلی لازمه ی نتیجه دادن آن توطئه بود.

ب- آمریکا

برخلاف تصور بسیاری از تحلیل‌گران که آمریکا را خصوصاً بعد از جنگ جهانی اول یک کشور صلح طلب می‌شناسند، بایستی گفت که آمریکا نیز بعد از همان قرارداد ۱۹۳۳ به دنبال این چنین امتیازی در ایران بوده است. اما پیشینه ی نفوذ انگلیسی‌ها مانع از ورود مستقیم آنها به صحنه ی سیاسی ایران می‌شده است. به همین امر نیز در ابتدا موجب شد که آنها از ملی شدن صنعت نفت حمایت کنند ولی بعد از افزایش نفوذ مصدق و کاشانی بین مردم و به خطر افتادن کلیه منافع کشورهای استعماری از جمله آمریکا، این کشور به صف مخالفان نهضت بیبوند. البته در کنار عامل فوق، عوامل دیگری نظیر پیروزی کمونیست‌ها در چین، مقامات آمریکا را نسبت به جنبش‌های ناسیونالیستی بدبین کرده بود. از سوی دیگر بهانه ی تهدید کشور توسط کمونیست‌ها که مصدق سعی می‌کرد از آن برای همگام کردن آمریکاییان با خود استفاده کند، نتیجه ی عکس داده و آمریکا در مقابل سرسختی‌های روزافزون حزب توده، خطر کمونیسم را بیشتر از آن می‌دید که با کمک مصدق قابل رفع باشد (معابدی، ۱۳۸۱، ۳۴) لذا در جریان کودتا علیه نهضت، تمام پول این کار را آمریکا تهیه کرد، به طوری که این کودتا ((کودتای آمریکایی)) نامیده شد.

ج) شوروی

نکته مهم و جالب توجه حمایت پنهانی و بعضاً آشکار شوروی به عنوان رقیب انگلیس در این جریان است. شوروی که از مصدق و فعالیتهای او ناراضی بود، نمی‌توانست از جبهه ی ملی و نهضت حمایت کند. یکی از عللی اصلی مخالفت آنها با مصدق پیشینه ای بود که از موافقتنامه ی قوام - سادچیکوف در ذهن داشتند (موافقتنامه ای که شوروی به ازای نفت شمال، ایران را ترک کرد اما بعد از خروج، این موافقت نامه در مجلس رأی نیابرد). شوروی‌ها از این گونه فعالیتهای ناسیونالیستی که مصدق رهبری آن را برعهده داشت دل خوشی نداشتند و از طرفی این گونه فعالیت‌ها را سد راهی برای گسترش کمونیسم در ایران می‌دانستند. علت دیگری که شوروی‌ها از جریان ملی شدن ناراضی بودند این بود که مصدق را نماینده ی آمریکا در ایران می‌دانستند، آنها از وارد شدن نیروی سومی در ایران همچون آمریکا به شدت می‌ترسیدند به همین دلیل حاضر به حمایت از انگلیس شدند. حزب توده به انحاء مختلف و با سیاست‌ها و رویه‌های موزیانه ای که در آن سالها در پیش گرفته بود به دنبال برآورده کردن اهداف شوروی در

ایران بود. در جریان کودتا نیز با اینکه عده ی زیادی از افسران ارتش توده ای (و در ظاهر مخالف انگلیس بودند) هیچ تحرکی در حمایت از مصدق از خود نشان ندادند و همین عامل نیز یکی از عوامل شکست نهضت به حساب می آید.

۲-۲- عوامل داخلی

همان طور که گفته شد در جریان این نهضت رهبران آن نقش فعالی داشتند. به همین دلیل ضعف این قشر تاثیر گذار، تاثیر مخربی بر این نهضت می گذاشت. متأسفانه رهبران این نهضت یعنی آیت الله کاشانی و مصدق ضعف هایی از خود نشان دادند که علیرغم مجاهدت هاشان قابل اغماض نیست. به طوری که می توان گفت چنانچه همراهی و همگامی رهبرانی نهضت ملی نفت، یعنی آیت الله کاشانی به عنوان رهبری دینی و جبهه ی ملی و دکتر مصدق به عنوان رهبری سیاسی ادامه می یافت، شاید کودتای ۲۸ مرداد نیز به وقوع نمی پیوست)) (امینی، ۱۳۵۸، ۷۵).

مصدق بعد از اینکه با حمایت فداییان اسلام و نیروهای مذهبی به رهبری آیت الله کاشانی که به نوعی موانع از سر راهش برداشته شد، وارد مجلس شد و بعد از آن در قیام ۳۰ تیر با حمایت آنها دوباره به نخست وزیری رسید، بعد از مدتی از حمایت آنها دست کشید. در این مقطع بود که تعارض اندیشه ها خود را نشان داد و تفکرات سکولارانه ی مصدق، تاب دخالت نیروهای مذهبی در امور سیاسی کشور را نمی داد به همین دلیل نیز در مواقعی ضربه هایی به آنها وارد آورد که مانع رشد آنها می شد، از جمله ی این موارد می توان عدم حمایت مصدق از فداییان اسلام را یادآور شد، زمانی رشد آنها می شد، از جمله ی این موارد می توان عدم حمایت مصدق از فداییان اسلام را یادآور شد زمانی که آنها در بند اسارت بوده و نیاز مبرمی به حمایت مصدق داشتند. از دیگر موارد می توان عدم پذیرش نصیحت های آیت الله کاشانی در روزهای قبل از کودتا را از طرف مصدق یادآور شد. آیت الله کاشانی نیز با آنکه به اندیشه های سیاسی استادان خود پایبند بود و حتی از علت های مهم گرفتاری جامعه و روحانیت را عدم توجه روحانیون به مجلس و پارلمان می دانست. (مدنی، ۱۳۶۹، ۱۱۸).

زمانی که در پارلمان به عنوان رئیس مجلس پذیرفته شد در جلسات مجلس شرکت نمی جست. این امر خود باعث تضعیف جریان می شد. در کل می توان گفت که ((آیت الله کاشانی و دکتر مصدق دو شخصیت، با دو مبنای متفاوت بودند. کاشانی یک شخصیت مبارز در فرصت های غیر بحرانی بود. برای آیت الله کاشانی، نابودی استعمار در سراسر جهان یک اصل بود اما مصدق درصد حل اختلافات با انگلستان برای منافع ایران بود اما کاشانی، نابودی استعمار را مقدمه ی شکوفایی اسلام می دانست)) (زریری، ۱۳۸۴، ۱۱۷). اما به نظر می رسد با شرایطی که کشور در آن زمان داشت توجه به داخل ایران و رشد عقاید فکری و فرهنگی مردم اهمیت بیشتری داشت به طوری که امام خمینی نیز در این زمینه می فرمایند ((در خلال نهضت کاشانی و دکتر مصدق که جنبه ی سیاسی نهضت قوی تر بود، در نامه ای که به کاشانی نوشتم که لازم است برای جنبه ی دینی نهضت اهمیت قائل شود، اما به جای آنکه جنبه ی مذهبی را تقویت کند و بر جنبه ی سیاسی چیرگی دهد، برعکس رفتار کرد)) (اسماعیلی؛ ۱۳۸۶، ۲۸۱)

نتیجه گیری

علل داخلی ایجاد قبل و بعد از ملی شدن صنعت نفت رویه ی کشورهایی که به نوعی خود را در این مسئله مرتبط می دیدند مختلف بوده است. از آنجا که هر کشوری به دنبال منافع خود می باشد، کشورهای استعمارگر نیز به دنبال چپاول کشورهای دیگر بودند؛ در این زمان کشورهای آمریکا، انگلیس و شوروی در رأس این جریان بودند. در بعد از ظهر ۲۸ مرداد، تعدادی از اوباش تهران با حمایت پولهایی که از آمریکاییان گرفته بودند و با این امید که سربازان کاری به کارشان ندارند! اوضاع تهران را دگرگون و به خانه ی دکتر مصدق، نخست وزیر وقت، حمله ور شدند این بار برعکس دو روز پیش که یک شبه کودتای مشکوک توسط نخست وزیر خنثی شده بود دکتر مصدق هیچ عکس العملی از خود نشان نداد و در عین ناباوری همه ی مردم دولت سقوط کرد و شاه که به خارج فرار کرده بود با پیام فضل الله زاهدی شخص جانشین مصدق دوباره به ایران بازگشت و نهضت عظیمی که توسط توده ی مردم و با رهبری دو فرد بزرگ ادامه یافته بود. به این سادگی با دخالت بیگانگان و ضعف نیروهای داخلی شکست مواجه شد. حرکتی که می توانست جنبش آزادی خواهی ایرانیان را ۲۵ سال به جلو انداخته و آنان را از زیر یوغ استکبار و استعمار و نجات دهد. اما آنچه در این نهضت تاریخی مهم است درسی است که باید گرفته شود. باید دانست که مردم بر دین حاکمان خویش هستند در این نهضت نیز تا زمانی که انحطاط و تشمت بین رهبران وجود نداشت مردم نیز راه خود را می دانستند و از رهبران ملی و مذهبی

حمایت می کردند. اما زمانی که میان رهبران تفرقه ایجاد شد، مردم نیز متفرق شدند و از همین مردمی که به حمایت مصدق در ۳۱ تیر به میدان آمدند، افرادی بیرون آمد که به او ناسزا می گفتند، از طرفی این جنبش علیرغم سیاست‌های ضد استعماری مشخص خود نتوانست هدف کلی و آرمان خود را به مردم بقبولانند، سوالات مبهمی در ذهن مردم بود که بایستی بدانها جواب داده می شد. سوالاتی همچون اینکه در این زمان آیا بایستی از یک رهبر مذهبی یا نخست وزیر و یا اصلا محمدرضا شاه پهلوی حمایت کرد؟ اما با این همه شاید هنوز ۲۵ سال زمان لازم بود تا رهبری از میان توده ی ملت بیرون آید که حرف آنها را زده و همه ی آنها را زیر ییم پرچم گرد آورد و شاگردانی داشته باشد که هدف نهضت را برای مردم بازگو کند.

منابع

۱. قاسم پژمان ثانی و هدی الساد حسینی، معرفی شاخص‌های عملکردی بهداشت در صنایع نفت و گاز انتشارات: فن مریم رسولی ایمنی و بهداشت کارکنان در هنگام انجام عملیات مقابله با آلودگی نفتی در دریا (۲)، انتشارات فن آوران
۲. دکتر محمدرضا عادل زاده؛ اصول ایمنی در صنایع نفت، گاز و پتروشیمی انتشارات: راه نوین (۱۳۹۳)
۳. غفور نوریان، اصول مهندسی HSE دکل‌های حفاری نفت و گاز خشکی انتشارات: فن آوران (۱۳۹۳)
۴. دکتر هاشم ستاره، مهندس مسعود مردانی و مهندس آرش خسروی، مهندس علی احمدی ارکمی، مهندس هاجر، اصول طراحی، بهره برداری و مدیریت گازهای لندفیل انتشارات: خانیزان (۱۳۹۲)
۵. مهندس محمد یزدی و مهندس فرزانه نیکفر، اصول حفاظت از انفجار در صنایع نفت، گاز و پتروشیمی انتشارات: فن آوران (۱۳۹۲)
۶. دکتر ایرج ذوقی، مسایل سیاسی و اقتصادی نفت ایران انتشارات: فن آوران ۱۳۹۲
۷. فاتح، مصطفی، پنجاه سال نفت ایران. تهران: شرکت سهامی چهر، ۱۳۳۵
۸. احمدیان، مجید. اقتصاد نظری و کاربردی نفت. تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس. ۱۳۷۸
۹. امانی، مسعود حقوق قرارداد ادعای بینا لملی نفت. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹
۱۰. امیر معینی، مهران و سید محمد علی حاجیمیرزایی. رژیم‌های مالی در صنعت نفت؛ نظام مالی دولت و شرکت ملی نفت ایران. تهران: موسسه مطالعات بینالمللی انرژی، ۱۳۸۳. ایرانپور، فرهاد. مبانی عمومی قرارداد ادعای نفتی. فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دوره ۳۷ ش. (۱۳۸۶. ص ۱۰- ۲۸)
۱۱. ایرانپور، فرهاد. انواع قرارداد ادعای نفتی تحویل قراردادهای نفتی از قراردادهای معاوضی به سوی قراردادهای مشارکتی ((فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دوه ۳۸. ش) ۱۳۸۷ (ص ۲-۳۸)
۱۲. بمبرک، ج ۲۶. سال با صنعت نفت ایران، به روایت شرکت بریتیش پترولیوم (۱۹۵۴. ۱۹۲۸. ترجمه علیرضا) حمیدی یونسی. بیجا: انتشارات اداره کل روابط عمومی وزارت نفت، ۱۳۸۰. خدادایان، فرشید کاربردهای نفت و گاز در ایران باستان. تهران: روابط عمومی شرکت ملی نفت ایران، ۱۳۸۹.
۱۳. امام جمعه زاده، سید جواد و سهرابی، خدا رحم، تاثیر نفت بر سیاست‌های آمریکا در دوره پس از جنگ سرد، ماهنامه همشهری دیپلماتیک، سال دوم، شماره بیست و دوم، نیمه بهمن ۱۳۸۶.
۱۴. الگار، الیکر، گسل‌های منازعه در آسیای مرکزی و قفقاز، ترجمه محمد رضا گلشن پروژه، تهران، ابرار معاصر، ۱۳۸۲.
۱۵. پوراحمدی، حسین، اقتصاد سیاسی بین الملل و تهاجم آمریکا به عراق، فصلنامه راهبرد دفاعی، سال دوم، شماره ۳ بهار ۱۳۸۳.
۱۶. چینی دیک، سیاست ملی انرژی آمریکا، موسسه مطالعات بین المللی انرژی شماره ۲ دیماه ۱۳۷۶.
۱۷. جودت، بهجت ژتو پولیتیک دریای خزر، دور نمایی از هزاره جدید فصلنامه مطالعات آسیا میمرکزی، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۲.
۱۸. خبرگزاری مهر شاخصه‌های ژئوپولیتیکی دریای خزر.

۱۹. داد اندیش، پروین، رقابت بازیگران بین المللی در مورد انرژی دریای خزر، ماهانه همشهری دیپلماتیک، سال دوم، شماره ۲۲، نیمه دوم بهمن ۱۳۸۶.
۲۰. سجاد پور، محمد کاظم، سیاست خارجی آمریکا و امنیت انرژی، ماهانه همشهری دیپلماتیک، سال دوم، شماره ۲۲، نیمه دوم بهمن ۱۳۸۶.
۲۱. سیف، الله مرداد، تحلیل جایگاه نفت در تهاجم به عراق، فصلنامه سیاست دفاعی، شماره ۴۴، پاییز ۱۳۸۲.
۲۲. فرسایی، شهرام، نقش نفت در سیاست خارجی آمریکا، ماهانه دیدگاهها و تحلیلها، ۲۰ آبان ماه ۱۳۸۵.
۲۳. کامل، سیدروح الله، تبیین نگرش امنیتی و اهداف چهار گانه هژمونی آمریکا در عراق، فصلنامه راهبرد، شماره ۲۹، پاییز ۱۳۸۲.
۲۴. کولایی، الهه، امکانات و محدودیت‌های ژئوپولیتیکی و ژئو اکونومیکی منطقه خزر، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۲۹ بهار ۱۳۷۹.
۲۵. نصری، قدی، نفت و معمای امنیت در خاورمیانه جدید، فصلنامه راهبرد دفاعی، شماره ۷، بهار ۱۳۸۴.
۲۶. یزدانی، عنایت الله، تحلیل و ارزیابی جایگاه نفت در استراتژی ایالات متحده آمریکا بعد از جنگ سرد، باشگاه اندیشه.
۲۷. یزدانی، عنایت ژئو پولیتیک نفت در منطقه خزر و نقش آمریکا، باشگاه اندیشه.
۲۸. هر سنی، صلاح الدین، الزامات ژئو پولیتیکی دریای خزر، دنیای اقتصاد، آبانماه ۱۳۸۷.
29. Coase, R.H. The Problem of Social Costs. Journal of Law and Economics. University of Chicago Perss. Vol.3. October 1960 .pp.1-44.
30. Colombatto, Enrico . The Elgar Companion to The Economics of property Rights. London: Edward publishing, 2004.
31. Demsetz , Harold . Toward a Toward a Theory of Property Right ., American Economic Review. Vol .57, No.2. May 1967. pp.347-359
32. Tordo Silvana. Fiscal Systems for Hydrocarbons. Desing Issues . New York: World Bank working paper. 2007.